

Розділ I

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ

УДК: 340.15(436+439)+(470+571).05''17/18''

DOI: <https://doi.org/10.32366/2709-9261-2022-3-1-9-15>

Іванов Іван Володимирович,
кандидат юридичних наук, доцент
(Донецький державний університет
внутрішніх справ, м. Маріуполь)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6406-8002>

Джантіміров Марк Олександрович,
курсант
(Донецький державний університет
внутрішніх справ, м. Маріуполь)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5339-0108>

ПОРІВНЯЛЬНИЙ ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ КОНЦЕПТІВ ПОЛІЦІЇ В АВСТРО-УГОРСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЯХ У XVIII-XIX СТ.

Актуальність статті обумовлено потребою аналізу концепції моделей поліцейських держав Російської та Австро-Угорської імперій у період XVIII–XIX ст. У статті досліджено коло повноважень тогочасної поліції та її значення в забезпеченні публічного порядку, безпеки та державної цілісності. Окремо розглянуто нормативно-правову основу діяльності жандармів, завдання і структуру органів правопорядку.

Ключові слова: імперія; поліцейська держава; поліція; соціальні відносини; законність; боротьба зі злочинністю; жандармерія; торгова поліція; адміністративна поліція; диктатура та авторитаризм.

Постановка проблеми. Поліцейська діяльність та поліцеїстика мають певне історичне підґрунтя. Одним з етапів становлення сучасної поліції є період так званих «поліцейських держав», які існували достатньо довгий час в історії, а саме у XVIII–XIX ст., і зробили внесок у розвиток концепції поліції та органів внутрішніх справ загалом. У цей час було сформовано й реалізовано ідею поліції, яка регулює майже всі сфери життя суспільства та наводить лад так званою «залізною рукою».

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Науково-теоретичною базою дослідження є праці австрійських учених О. Бальцера, М. Бартошека, Р. Вейнера, Д. Емерсона, Д. Кланкера, Т. Новаковського, К. Хорела, та ін. Також було

проаналізовано творчу спадщину українських науковців: Б. Брушницького, О. Жука, В. Іванова, А. Кистяковського, А. Лозинського, М. Некифорака, В. Смоля та ін.

Метою статті є порівняльно-правовий аналіз правових та історичних аспектів концепції, завдань, структури, ролі та значимості поліції в Російській та Австро-Угорській імперіях XVIII–XIX ст. Предметом дослідження є правоохоронні органи та їх концепції в цих країнах того часу, а об'єктом – різнобічний, об'єктивний і ґрунтовний аналіз значення та ролі поліції в державах XVIII–XIX ст. на прикладі двох найвпливовіших імперій того часу.

Виклад основного матеріалу. Поліція – невід'ємна частина будь-якої правової держави в наш час. Вона є гарантом забезпечення верховенства не тільки прав і свобод людини та громадянина, а й забезпечує існування держави як правового утворення в цілому. Тобто саме завдяки поліції та Міністерству внутрішніх справ (далі – МВС) у цілому в країні проводиться активна діяльність щодо забезпечення всіх умов громадянам держави.

Прототипи поліції почали виникати не одне століття тому, з XVIII ст. всі держави активно розпочали впроваджувати та розвивати органи внутрішніх справ задля забезпечення багатьох аспектів суспільних відносин на своїй території. Безумовно, поліція того часу значно відрізнялася від сучасної. Незважаючи на новизну та явну недосконалість системи МВС, загалом можна стверджувати, що поліція виконувала свої функції в повному обсязі. Так, поліція того часу регулювала цілу низку окремих соціальних відносин, а не лише забезпечувала законності та боротьбу зі злочинністю. Але особливо відрізнялися від усіх правоохоронні органи та інститути в імперіях, адже це унікальний вид держави, який нині залишився існувати лише в історії. Яскравими прикладами таких органів є одні з найбільш впливових та найбільш відомих держав, що протистояли одна одній, а саме Російська та Австро-Угорська імперії [1, с. 120].

Російська імперія – це держава, що займала просто колосальну територію на материк Європа: простягалася вона від Чукотки до кордонів із сучасною Польщею, яка того часу знаходилася у складі Австро-Угорської імперії. Загалом це була держава з багатовіковою, але не дуже славною історією, що починалася ще з часів Московського царства, яке завдяки Петру I та його активній і плідній реформаторській діяльності перетворилася на велику й могутню країну, яку без перебільшень можна назвати наддержавою того часу. Існувала вона, як і Австро-Угорщина, до початку XX ст., тобто до Першої світової війни, яка, за словами істориків, стала «могилою» імперій. Російська імперія мала досить серйозний вплив на світовій арені й посягала на країни Європи та виходила до «великої води», через що постійно вела активні війни з Османською імперією, Швецією, Пруссією. Як і будь-яка країна імперського типу, Російська імперія складалася з підкорених насильницьким (обманним) шляхом народів і країн (українці, білоруси, народи Сибіру, гір та Півночі). У цьому питанні влада вийшла на новий рівень, оскільки провадила активну політику русифікації та асиміляції підкорених народів. Дуже якісно нищила націю шляхом позбавлення мови, культури, історії, тим самим нівелюючи національну особливість та свідомість інших народів і націй, за яку так відчайдушно боролася місцева інтелігенція.

Австро-Угорщина – це держава, що знаходилася в південно-східній частині Європи й отримала статус імперії лише в 1867 р., проте вважалася другою за обсягом територій країною в Європі та третьою за чисельністю населення

(поступалася лише Росії і Німеччині). Також вона змогла створити четверту у світі за величиною машинобудівну галузь. Тому, безумовно, мала величезний вплив, потенціал та авторитет на світовій політичній арені. Однак упродовж усієї історії існування імперії діяв активний національно-визвольний рух на всій її території. Недарма Австро-Угорщину називали «клаптиковою», оскільки вона складалася з маленьких держав, які різними способами, у тому числі із застосуванням насилля, були приєднані до складу імперії. І таких прикладів безліч: чехи, які мали найбільший промисловий розвиток у всій імперії; поляки, які мріяли про реставрацію славетної Речі Посполитої; українці, які вже не один десяток років невпинно боролися за незалежність та існування окремої Української держави [7].

Зважаючи на наведене, можна зробити висновок, що поліція, яка б підтримувала порядок та законність усередині держави, а також забезпечувала своєчасне й ефективне припинення будь-яких сепаратистських настроїв у провінції, була просто життєво необхідна для подальшого існування імперії. Але ж якою була її концепція та чи належно вона виконувала покладені на неї обов'язки й завдання?

Поліція як Російської, так і Австро-Угорської імперії виконувала не зовсім звичайні функції. Вона повинна була якісно забезпечувати громадський спокій, політичну стабільність, придушувати будь-які неугодні настрої, а також активно боротися зі злочинністю, наводити тотальний порядок та лад у кожному закутку цих великих держав [8]. Тому важливо з'ясувати, які завдання та особливості правоохоронних органів у цих державах і, головне, у чому полягає їхня відмінність.

Держави імперського типу завжди намагалися контролювати якомога більше сфер соціального життя населення з метою запобігти розвитку та утворенню так званого «сепаратистського», а насправді національно-визвольного руху поневолених народів. Тож такі держави цілком справедливо можна назвати поліцейськими.

Поліцейська держава (нім. *Polizeistaat*) – форма абсолютної монархії, що набула поширення у другій половині XVIII ст. Характерними рисами були урядова опіка та втручання в усі сфери життя, відсторонення громадян від участі в державному управлінні, підпорядкування економіки інтересам збільшення державної скарбниці, наявність дуже розгалуженої бюрократії [3, с. 597]. Це поняття сформувалося в Німеччині під впливом ідей філософа Християна Вольфа й у різний спосіб потрапило до інших країн. У законодавство Російської імперії воно було запроваджено під час здійснення реформ Петра I, який активно подорожував Європою. Австро-Угорщина запозичила цей термін через тісний зв'язок із Німеччиною.

Австро-Угорська жандармерія була органом, який регулював усі сфери суспільного життя в країні. Імперська поліція була воєнізованою і формувалася з добровольців – офіцерів, офіцерів запасу та унтер-офіцерів, які пройшли реальну військову службу, а також громадянських осіб, що мали юридичну освіту, але тільки на посади, що не були пов'язані з носінням та використанням зброї. Термін «*gendarmérie*» має французьке походження («*gensd'armes*») і перекладається як «озброєні люди». Його вперше застосували в імперії Габсбургів в указі від 8 липня 1849 року, згідно з яким був створений ще один підрозділ, що слугував саме для захисту особи імператора – спочатку «Відділ лейб-гвардійських жандармів» (*Abteilung Leibgarde-Gendarmerie*), або «палацові жандарми» (*Burggendarmen*),

а вже з 1868 року – «імператорський та королівський лейб-гвардії кінний ескадрон» (k. u. k. Leibgardereitereskadron) [4, с. 67]. Це було вимушеною мірою у відповідь на хвилю повстань у рамках масштабних революційних подій по всій Європі, які отримали одну загальну назву «Весна народів» 1848–1849 років, що не просто охопили імперію, а почали загрожувати її існуванню загалом, адже майже кожен підкорений народ зажадав державності та незалежності. А передумовою стало те, що Австрійський кримінальний кодекс 1787 р. започаткував поліційне карне право. Функції поліції почали розширюватися. У 1789 р. вперше було створено Міністерство поліції, якому підпорядковувалася Дирекція. Це міністерство очолив граф Й. Перген. Згодом було проведено низку реформ, які слугували лише для розширення повноважень жандармів та закріплення їх правового й соціального статусу в суспільстві. Цьому активно сприяла Службова інструкція 1876 р., у якій роз'яснено призначення, місце і права жандармської служби: «жандармерія є військово організованим однорідним вахтовим організмом, призначеним для збереження громадського порядку, спокою і безпеки» [4, с. 73]. Крім того, було створено так звану таємну поліцію, яка повністю контролювала майже кожного в імперії. Також слід зазначити, що згодом унаслідок зростання протестних настроїв погіршилося і становище жандармерії. Слід зауважити, що поліція була чітко структурована за територіальною ознакою, а також за підрозділами, які виконували покладені на них завдання. Окремо було створено такі органи, як торгова та адміністративна поліція, які здійснювали нагляд та регулювали відносини в підконтрольних сферах діяльності: контроль за виробництвом зброї, за ходом азартних ігор, за моральною поведінкою населення, за порядком у роздрібній торгівлі, нагляд за дотриманням чинних торговельних норм, нагляд за економічною стабільністю в Галицькому краї тощо. Спочатку населення було в захваті від такого нововведення, але згодом порядок, наведений «сталевою рукою», почав дуже негативно позначатися на ньому [6, с. 4].

Отже, Австро-Угорська імперія тих часів була справжньою поліцейською державою, у якій поліція відігравала важливу роль та була чи не основним гарантом забезпечення влади в майже всіх сферах суспільного життя держави.

Проведений порівняльний аналіз діяльності поліції Австро-Угорщини та Російської імперії дав змогу виокремити не лише спільні риси, а й певні відмінності у функціонуванні зазначених органів. У цілому завдання та обов'язки працівників поліції були схожими. Відрізнявся безпосередньо структурний розподіл та правовий статус поліцейських, який регламентувався Статутом благочиння 1782 р. (назва на момент підписання – «Статут благочиння, або поліцейський»). Це нормативно-правовий акт, що регламентував правовий статус поліцейських органів, їх систему й основні напрями діяльності. Підписаний він був Катериною II 8 квітня 1782 року. Також у складі поліції існували так звані таємні та інші окремі спеціальні уповноважені органи [2, с. 125].

Варто звернути увагу на деякі нормативно-правові акти, що додатково розширювали повноваження цензури, яка, до речі, теж існувала і в Австро-Угорській імперії. До них належать відомі Емський указ та Валувєвський циркуляр. Такі приписи, а також масові арешти, які здійснювалися російськими жандармами, дуже якісно придушували національно-визвольний рух не тільки в тогочасній Україні, а й у всіх регіонах Російської імперії.

Слід констатувати, що поліція працювала сумлінно та ефективно, навіть більше того, сама ідея поліцейської держави та тотального контролю з боку правоохоронних органів у Російській імперії спрацювала на відмінно і давала свої плоди та плюси не тільки для влади, яка з її допомогою забезпечувала стабільність, законність та порядок по всій території своєї великої держави, а і для простого народу, якому меншою мірою загрожувала злочинність та свавілля.

Беззаперечно, законність у Російській імперії в будь-які часи, навіть і зараз, була сумнівною і з очевидними ознаками диктатури та авторитаризму. В умовах царизму потрібно жити тільки так, як диктує тобі монарх, не маючи власної думки і виконуючи все «за законом» [5, с. 39].

Порівнюючи мету та завдання поліції у двох імперіях, що ворогували між собою, можна зробити висновок про їх подібність. Адже головною метою австрійських та російських жандармів було зберегти спокій і порядок на території всієї імперії за законом, який утверджений її правителем, а також запобігти розпаду країни внаслідок виходу з неї підкорених народів та створення ними власної суверенної держави, не допустити безладу у провінціях та столиці, зробити все, щоб відділення не сталося. Саме тому були створені органи цензури, таємної охорони та багато інших інстанцій, що виконували важливі завдання і доручення правителя. Звісно, структура, характер та методи поліції різнилися між собою, що пов'язано з різними факторами. Їхня структура була більш-менш схожою між собою, на відміну від ієрархії та системи чинів та рангів. У Російській імперії завдяки наявності значної території система МВС була більш розвиненою та розгалуженою, починаючи від самого міністерства і закінчуючи поліцією на місцях. Також особлива увага приділялася підтримці правоохоронних органів зі сторони влади. Якщо коротко, то вона була тотальною: Австро-Угорський імператор навіть підписав спеціальний документ, який засвідчував, що жандарми є представниками закону та їх треба поважати. Рівень фінансового й матеріального забезпечення, у свою чергу, було дуже високим і в Росії, і в Австро-Угорщині, хоча імперія Петра I виділяла більші кошти з державного бюджету – приблизно четверть від бюджету міста йшло на поліцію та її потреби. Загалом австрійська жандармерія та російська поліція виконували приблизно однакові завдання, наділялися схожими повноваженнями, а незначні відмінності в їх діяльності полягали в організаційних та виконавчих функціях.

Висновки. Узагальнюючи, можна констатувати, що обидві держави у визначений період є справжніми прикладами поліцейської держави, яка є новою стадією так званого «неоабсолютизму», де вся держава підпорядковується вже не волі та примхам однієї людини, а всі безумовно й беззаперечно виконують і дотримуються закону та законності. Пильно слідкує за цим усім та наводить порядок «жорсткою рукою» та будь-яким доступним їй методом поліція, влада якої розповсюджується чи не на всі аспекти соціального життя людей та держави в цілому. Ідеалом поліцейської держави був повний контроль над підданими. Саме з цією метою було введено та поширено паспортний облік та реєстрацію. Однак вони діяли ще раніше, оскільки належали до сфери діяльності так званої місцевої поліції безпеки. Така поліція контролювала життя всіх прошарків суспільства, навіть найнижчих. Першим запропонував ідею поліцейської держави в Німеччині філософ Християн Вольф, згодом її перейняли австрійці та Петро I під час своїх мандрів Європою, пізніше останній і реалізував її у Санкт-Петербурзі [9, с. 54]. Звісно, ця ідея має низку недоліків і не відповідає принципам сучасного

життя, але на той час, на погляд імператорів, такий спосіб організації держави та забезпечення в ній порядку був чи не єдиною можливістю зберегти свої захоплені території та керувати ними.

Перспективи подальших розвідок убачаємо в проведенні ґрунтовного порівняльно-правового аналізу завдань та функцій окремих структурних підрозділів поліції Російської та Австро-Угорської імперій.

Список використаних джерел

1. Robert A. Kann. A History of the Habsburg Empire, 1526-1918. 1974. 184 p. URL: <https://www.ucpress.edu/book/9780520042063/a-history-of-the-habsburg-empire-1526-1918> (дата звернення: 10.04.2022).
2. Селиванов А. М. Служить отечеству честь имею. Ярославль, 2002. 632 с. URL: <http://lib.yar.ru/yarcln/edoc/yarsu/pdf/191800.pdf> (дата звернення: 10.04.2022).
3. Романюк А. Поліцейська держава. Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. К. : Парламентське видавництво, 2011. 597 с.
4. Raeff M. The Well-Ordered Police State: Social and Institutional Change through Law in the Germanies and Russia 1600-1800. News Heaven, 1983. 713 s. URL: <https://repository.law.umich.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2547&context=mlr> (дата звернення: 10.04.2022).
5. Реент Ю. А. История правоохранительных органов: полицейские и тюремные структуры России : монография / М-во юстиции Рос. Федерации; Акад. права и упр. Рязань : Акад. права и упр. Минюста России, 2002. 206 с.
6. Horel C. Soldaten zwischen nationalen Fronten. Die Auflösung der Militärgrenze und die Entwicklung der königlich-ungarischen Landwehr (Honvéd) in Kroatien-Slawonien 1868–1914. URL: <https://sirice.eu/publication/soldaten-zwischen-nationalen-fronten-die-auflosung-der-militargrenze-und-die-entwicklung-der-koeniglich-ungarischen-landwehr-honved-kroatien-slawonien-1868-1914> (дата звернення: 10.04.2022).
7. Nowakowski T. Armia austro-węgierska. Warszawa, 1992. URL: <https://ah.org.ua/armia-austro-wegierska-1908%E2%80%931918> (дата звернення: 10.04.2022).
8. Лозинський А. Підрозділи військової поліції Австро-Угорської імперії. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2017. Вип. 18. С. 23–29.
9. Зигрій О. С. Порівняльний аналіз організації поліції в Російській імперії та Австро-Угорщині. *Правова система України в умовах європейської інтеграції: погляд студентської молоді* : збірник тез доповідей I Міжнародної студ. наук. конференції. (м. Тернопіль, 3–4 квіт. 2017 р.). Тернопіль, 2017. С. 53–56. URL: <http://uf.wunu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/03/Zbirnik-YUF-2017-CH.1-1.pdf> (дата звернення: 10.04.2022).

References

1. Robert A. Kann. A Historu of the Habsburg Empire, 1526-1918. 1974. 184 p. URL: <https://www.ucpress.edu/book/9780520042063/a-history-of-the-habsburg-empire-1526-1918> (data zvernennia: 10.04.2022).
2. Selivanov, A. M. (2002). Sluzhit' otechestvu chest' imeyu [I have the honor to serve the fatherland]. Yaroslavl'. 632 s. URL: <http://lib.yar.ru/yarcln/edoc/yarsu/pdf/191800.pdf> (data zvernennia: 10.04.2022) [in Russian].
3. Romaniuk, A. (2011). Politseiska derzhava. Politychna entsyklopediia [Police state. Political encyclopedia] / redkol.: Yu. Levenets (holova), Yu. Shapoval (zast. holovy) ta in. K. : Parlamentske vydavnytstvo. 597 s. [in Ukrainian].
4. Raeff M. The Well-Ordered Police State: Social and Institutional Change through Law in the Germanies and Russia 1600-1800. News Heaven, 1983. 713 s. URL: <https://repository.law.umich.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2547&context=mlr> (data zvernennia: 10.04.2022).
5. Reent, Yu. A. (2002). Istoriya pravoohranitel'nyh organov: policejskie i tyuremnye struktury Rossii: monografiya [History of law enforcement: Russian Police and prison structures : monograph] / M-vo yusticii Ros. Federacii; Akad. prava i upr. Rязan' : Akad. prava i upr. Minyusta Rossii. 206 s. [in Russian].

6. Horel C. Soldaten zwischen nationalen Fronten. Die Auflösung der Militärgrenze und die Entwicklung der königlich-ungarischen Landwehr (Honvéd) in Kroatien-Slawonien 1868–1914. URL: <https://sirice.eu/publication/soldaten-zwischen-nationalen-fronten-die-auflösung-der-militärgrenze-und-die-entwicklung-der-königlich-ungarischen-landwehr-honved-kroatien-slawonien-1868-1914> (data zvernennia: 10.04.2022).
7. Nowakowski T. Armia austro-węgierska. Warszawa, 1992. URL: <https://ah.org.ua/armia-austro-węgierska-1908%E2%80%931918> (data zvernennia: 10.04.2022).
8. Lozynskiy, A. (2017). Pidrozdily viiskovoi politsii Avstro-Uhorskoj imperii [Units of the military police of the Austro-Hungarian Empire]. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu*. Vyp. 18. S. 23–29 [in Ukrainian].
9. Zyhrii, O. S. (2017). Porivnialnyi analiz orhanizatsii politsii v Rosiiskii imperii ta Avstro-Uhorshchyni [Comparative analysis of police organization in the Russian Empire and Austria-Hungary]. *Pravova systema Ukrainy v umovakh yevropeiskoi intehratsii: pohliad studentskoi molodi : zbirnyk tez dopovidei I Mizhnarodnoi stud. nauk. konferentsii (m. Ternopil, 3–4 kvit. 2017 r.)*. Ternopil. S. 53–56. URL: <http://uf.wunu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/03/Zbirnik-YUF-2017-CH.1-1.pdf> (data zvernennia: 10.04.2022) [in Ukrainian].

Ivanov Ivan,

PhD in Law, Associate Professor

(Donetsk State University of Internal Affairs, Mariupol)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6406-8002>

Dzhantimirov Mark,

Cadet

(Donetsk State University of Internal Affairs, Mariupol)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5339-0108>

COMPARATIVE HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS OF POLICE CONCEPTS IN THE AUSTRIAN-HUNGARIAN AND RUSSIAN EMPIRE IN XVIII–XIX CENTURIES

The relevance of the article is due to the need to analyze the concept of models of police states of the Russian and Austro-Hungarian empires in the period of XVIII-XIX centuries. The article examines the range of powers of the police of that time and its importance in ensuring public order, security and state integrity. The normative and legal basis of gendarmes' activity, tasks and structure of law enforcement agencies are considered separately. The aim of the article is a comparative legal analysis of legal and historical aspects of the concept, objectives, structure, role and importance of the police in the Russian and Austro-Hungarian empires of the XVIII-XIX centuries. In summary, we can say that both states in a certain period are real examples of the above-mentioned police state, which is certainly a new stage of so-called "neo-absolutism", where the whole state is no longer subject to the will and whims of one person and legality. The police closely monitor all this and bring order with a tough hand and any method available to them, whose power extends to almost all aspects of the social life of the people and the state as a whole. The purpose and tasks of the police two hostile empires were generally similar. After all, the main goal of the Austrian and Russian gendarmes was to keep calm and order on the territory of the entire empire by law, which is asserted by its ruler, as well as to prevent the collapse of the country as a result of the release of conquered peoples. The ideal of a police state was complete control over the subjects. It is from this point of view that passport accounting and registration were developed. However, they operated even earlier because they belonged to the so-called local security police. Such police dealt with the lives of all sections of society, even the lowest. Philosophers such as Christian Wolf were the first to voice this idea of a police state in Germany, and later it was adopted by the Austrians and Peter I during their travels in Europe, thus starting this idea in St. Petersburg. Of course, this idea has a number of shortcomings, and has no place in modern life, but at that time, in the opinion of the emperors and authorities under them, this way of organizing the state and ensuring order, was almost the only way to preserve their occupied territories and manage them.

Key words: empire; police; police state; social relations; legality; fight against crime; gendarmerie; trade police; administrative police; dictatorship and authoritarianism.

Надіслано до редколегії 14.04.2022
Рекомендовано до публікації 19.04.2022